

36

БІБЛІОТЕКА „НОВОГО ЛІТОПІСУ” Ч. 4

ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ

**ЗВЕНИГОРОДСЬКА
КОМЕРЦІЙНА ШКОЛА**

Спогади з 1905—1912 рр.

1965

Вінніпер

Денвер

ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ

**ЗВЕНИГОРОДСЬКА
КОМЕРЦІЙНА ШКОЛА**

Спогади з 1905—1912 рр.

1965

Відбитка з „Нового Літопису”
чч. 10-13, за 1964 рік.

„Ми й досі розпоряджаємо ще дуже малим матеріалом для пізнання внутрішнього, інтимного українського життя, захованого від урядових зазирань і від показного парадуювання в офіційній московській культурі. Тому навіть те, що знаємо, часто не розуміємо відповідно і тільки поволі нам відкривається то одне то друге. .” — каже академик Михайло Грушевський.⁰⁾

Тому може й соціологічне вивчення українського національно-державного відродження від 1917 року ще й досі чекає на своїх дослідників. Причиново-підготовчо воно кориниться в попередніх літах. Носієм його стихійно був увесь народ. Понад його рівень, у цьому відношенні, виділялися поокремі видатні особи, родини, установи, учбові заклади та інші осередки.

Маємо відомості, напр. про того роду підготовчу ролу в українському національно-державному відродженні Кам'янець-Подільської Духовної Семинарії. З неї вийшло чимало діячів на цьому полі. Так само багато писалося про Полтавську Духовну Семинарію. З неї, не дивлячись на її антиукраїнську атмосферу, вийшла, поміж інших, постать тієї міри як Симон Петлюра й інші. Провінційні учительські і духовні семінарії дали нам Олександра Кошиця, Никифора Григорієва. Цей перелік можна б продовжувати. . .

До подібних осередків українського національного руху належала й Комерційна Школа в повітовому місті Звенигородці на Київщині.¹⁾ Автор цих рядків — абсолювент згаданого середньошкільного учбового закладу своїми спогадами хотів би вшанувати пам'ять цього культурного огнища й одночасно прислужитися причинком для со-

⁰⁾ Див. Проф. М. Грушевський, „З історії релігійної думки на Україні”, 2-ге вид., Мюнхен 1962, ст. 112.

1) Звенигородка — Гасло в ЕУ, II, сторо. 766.

ціологічних студій над українським національно-державним відродженням.

Після кількालітньої хатньої підготовки батьки вислали мене, дев'ятилітнього хлопця, влітку 1904 року, в супроводі вчительки пані Юзефи Заборовської, до Києва. Тут, за попереднім порозумінням, я склав вступний іспит до підготовчої кляси Київської Реальної Школи. Вигляди на дальші середньошкільні студії були неокреслені. . .

На щастя так склалося, що в міжчасі, в 1904/5 році, почалися серед звенигородського громадянства заходи біля заснування в Звенигородці середньої школи. Організатори вибрали тип прикладного учбового закладу-Комерційної Школи. Постав ініціативний Батьківський Комітет з добродієм Пахловим на чолі. Він був місцевим купцем, московського походження, старовіром, дуже чесною людиною, був широко знаний і поважаний в місті й повіті. Поза тим мав сина й доньку у відповідному віці й особисто був зацікавлений в того роду школах. За його почином батьки, що мали синів і були в тому зацікавлені, внесли уділи в висоті 100 рублів кожний. Було засноване відповідне товариство і вибрана Кураторія Школи. Вона подбала про урядовий дозвіл для відкриття школи, приміщення, запросила педагогічний персонал і влітку 1905 року почався впис учнів до школи.

Школа почала функціонувати в найнятому двоповерховому домі. Він відповідав початковим її вимогам. Були тут чотири просторі кляси, два коритарі, сіни й велике подвір'я для рекреаційних цілей. Урухомлено було відразу три кляси: підготовчу, першу й другу, з обрахунком на 100-120 учнів. Школа мала поводження й учні громадно вписувалися.

Наступного року школа перейшла у власний будинок. У попередньому, трохи розбудованому, згодом розмістилася Жіноча Гімназія, що постала у спосіб подібний до Комерційної Школи. Новий будинок був спеціально для шкільних цілей вибудований. Він був обрахований і пристосований на повний семикласовий комплект, тобто на 300-400 учнів. Був також двоповерховий, з приміщенням

для кляс, з ясними коридорами, вигодами, канцеляріями, книгозбірнею, лабораторіями, кабінетами. На другому поверсі була велика актовa зала. У тому ж будинку було помешкання для директора, возьних і підвали для господарських цілей. Велика площа оточувала будинок для рекреаційних цілей і майбутнього садка. Школа знаходилась при головній вулиці-Проспекті, при виїзді з міста, на шляху до села Катеринополя, де була залізнична станція Звенигородка, у віддалі біля п'яти верст від міста. Площу дало місто, а будинок, коштом біля 80.000 рублів, поставило Товариство-фундатор школи. Він виглядав, як на повітове місто, вельми величаво. Але після вибудовання виявився в фундаментах вадливо поставлений, і Кураторія школи мала з приводу цього великі клопоти поки можна було з нього користати.

Мене прийняли восени 1905 року, із-за віку, до підготовчої кляси. Але вже по кількох тижнях, зотгляду на достатню хатню підготовку, перевели у першу клясу. З року на рік школа успішно поширювалася на одну клясу, і в 1911/12 шкільному році функціонувала вже в повному складі.

Звенигородська Комерційна хлоп'яча школа за статутом була приватним середньошкільним закладом, мала державні права й була прирівняна до типу реальних шкіл. Була платною. Мала завданням дати молоді зразкову освіту, згідно з вимогами тодішнього часу, що після революції 1905 року прокинулося до життя. Абсольвенти, після закінчення школи, отримували титул „лічного почотного громадянина”.

Семилітня програма складалася з загально-освітніх і спеціально-економічних предметів. Навчання починалося з загальних, а закінчувалося спеціальними предметами, які заповнювали програму навчання останніх трьох кляс. Це майже дорівнювалося першому семестрові Комерційного Інституту.

Навчали слідуючих предметів: 1. релігії (прав., катол., жид.); 2. математики, (аритметика, алгебра, геометрія, тригонометрія, початки вищої математики); 3. історії (ста-

род., середньов., новітня, рос.); 4. мов (рос., франц., нім.). 5. історії письменства (заг. і рос.). 6. фізики; 7. хемії; 8. мистецтва (красне письмо, рисування, малювання і спів); 9. природознавства (ботаніка, зоологія, астрономія, геологія, мінералогія, кристалографія); 10. географії; 11. крамознавства; 12. економічної географії; 13. рахівництва; 14. права; 15. комерційної аритметики; 16. фінансових наук; 17. політичної економії; 18. історії екон. думок.

Виклади провадились п'ять годин денно (в суботу коротше), від ранку. Година складалася з 45 хвилин викладів і 15 хвилин перерви. Усні виклади, ведені в російській мові, супроводились письмовими вправами (напр.: математика, мови, рахівництво, комерційна аритметика, тощо), працею в лабораторіях (напр.: фізика, хемія, крамознавство, тощо) та по кабінетах і в музейчику (природознавство). Час до часу вони доповнювались екскурсіями в природу (особливо ліс) та на місцеві заводи (млин, бровар, гарбарня, цукроварня). Загалом це був у той час новий тип спеціального середньошкільного закладу, поступовий і зближений до життя більше, ніж загально усталений до того часу, скостенілий тип гімназіяльних шкіл. Вилом у тій устарілій середньошкільній системі освіти зробули вже були нововведені реальні школи. Новозаснована Звенигородська Комерційна Школа пішла далі по шляху реформи середньошкільної освіти. Згодом я переконався, що школа дала своїм абсолювентам значно кращу підготовку для практичного життя й студій на вищих школах, ніж пересічні гімназії та реальні школи того часу.

При такому експериментальному, поступово-навчальному наставленні були труднощі з підручниками. Виходили з цього положення компромісово. Уживаючи один з найкращих, у ті часи, підручників політичної економії (сама назва предмету була майже під заборонаю!..), у той же час користалися для викладів російської історії офіційним підручником Єлпатьєвського. Для викладів історії російського письменства вживали підручник Сіповського, що був найбільш можливим, доповнюючи його коментарями вчителя. У царині стислих наук було краще положення.

Тут уживалися стандартні підручники, наприклад, Краєвича для фізики, Менделєєва для хемії, тощо. Найкраще було з чужими мовами, де вчителі мали вільну руку в методах навчання й доборі підручників.

До успішного навчання спричинилася не тільки програма і спосіб викладів, але й особливий склад педагогічного персоналу в новозаснованій школі. Він складався майже з 15 осіб, з вищою загальною або спеціальною освітою, з того були незначні вийнятки. Походження вчителів було різноманітне: москалі, поляки, жида й українці, останні переважали. Тільки дві особи (директор і правосл. священник) були старшого віку, решта з-поміж педагогічного персоналу мали від 30 до 45 літ. По своєму наставленні вони були переважно громадсько-поступові. Тільки деякі з них були „педагогами-урядовцями”, з консервативним наставленням. Взаємовідносини з учнями, особливо старшими, були товариські.

На чолі школи стояв директор — Яків Михайлович Ковалевський, педагог з Києва, українського походження, самітній, мешкав при школі. Він дбав про справне функціонування школи, провадив учительські конференції та заступав школу назовні перед Кураторією й владами. Одночасно викладав загальну історію. Був довголітнім, добрим і досвідченим педагогом, утішався поважанням і довір'ям з боку учнів, учителів і громадянства. По своєму політичному наставленні був, як тоді казали, „українофілом” і належав до поступового гурту громадян у Звенигородці, що був активним у бурхливих революційних часах 1905 р. До того гурту, неоформленого, а скоріш співзвучного, належали, оскільки я знаю: д-р Т. Краснопольський — поляк, земський лікар, п. Мирний²⁾ з дружиною — українці, податковий інспектор (він, напр., допомагав Вас. Доманицькому в с. Колодистому в його клопотах з поліцією), Дм. Мик. Сумцов, українського походження — вчитель школи, Юрій Хвед. Волков (Вовк), українець — вчитель школи, Іван Якимовський, українець — вчитель шко-

²⁾ **Мирний** — Див. спогади В. Щербаківського, друковані в місячнику „Визвольний Шлях”, Лондон, за 1962-63 рр.

ли, й інші. З того гурту вийшов на широкий світ суддя Андрій Вязлов, українець, відомий політичний і громадський діяч, від 1906 року депутат I-ої Державної Думи, який належав там до української фракції³⁾). Я. М. Ковалевський був вельми обережний, і на терені школи своїх політичних поглядів і симпатій не виявляв.

Революційний 1905-ий рік вривався в мою дитячо-учнівську пам'ять двома подіями. Революційний зрив після оголошення маніфесту 17 жовтня 1905 р. захопив також звенигородців. Натовпи народу, що складалися переважно з жидівської молоді, ходили з маніфестаціями по вулицях міста. Порівнявшись з будинком Комерційної Школи, спинились і вислали делегацію до директора з жаданням припинити виклади й дозволити учням взяти участь у маніфестаціях. Не маючи іншого виходу, директор погодився, і ми гуртом висипали на вулицю. Натовп радісно посунув до нас, щоб включити у свої ряди. Старші учні, більш свідомі, пристали на це. Але ми — дівчора — перелякались, і пішли врозтіч. Маніфестанти, бачучи це, кинулись за нами з гуканням і погрозами. Від того ми ще дужче втікали й розбіглись хто куди міг — по бічних вулицях, судісних подвір'ях, через тини, тощо.

Друга подія сталася пізніше, десь у 1906 році, більш лагідного „революційно-літературного” характеру. Батьки примістили мене „на станцію” у згаданій родині лікаря Т. Краснопольського. У глибині їхнього подвір'я був садок з альтанкою. У вільний від зайнять час я вештався по ньому. Одного разу заліз під альтанку і, нишпорючи там, натрапив на сувої якихсь паперів. Розглядаючи їх, побачив, що то була т. зв. „революційна бібула”. Перечитуючи ті часописи найбільш сподобав собі сатиричний п.з. „ШЕРШЕНЬ” з гострим антиурядовим текстом та влучними шаржами до нього. Насолодившись читанням та розуміючи небезпечність перебування того матеріалу в домі Краснопольських, я заніс те все д-ві Т. Краснопольському. З виглядом змовника оповів йому як і де знайшов те все

³⁾ Вязлов, Андрій — Див. гасло в ЕУ, I, ст. 331.

і одночасно просив не турбувати цим пані Краснопольської. Яке ж було моє здивування, коли він у відповідь на це закликав свою дружину і передав їй увесь обережок небезпечної, на мою думку, бібули, прохаючи зробити з цим порядок. . . Безперечно, що бібула належала їм, або сусідові А. Вязлову. Вони заховали її під альтанкою з огляду на можливий поліційний трус. Дурний хлопець випорпав заховане, і д-р Т. Краснопольський поступив тактовно, знехтувавши те все. У той спосіб педагогічно переконав мене, що справа неважлива, отже втихомирив мою цікавість і язик. . .

Юрій Хведорович Волков (Вовк), українець, син відомого українського науковця-професора Федора Кіндратовича Вовка, антрополога⁴), викладав історію загального й російського письменства. У своїх викладах він нелегально освітлював також історію українського письменства. Був самітній, але жив з великою родиною. Мав широкий світогляд і був українізаційним осередком у школі й поза нею.

Дмитро Миколаєвич Сумцов, українського походження, був сином славного харківського професора Миколи Сумцова, українця, етнографа. Він викладав природознавство та краєзнавство. У національному і громадському відношеннях був людиною поступовою, але пасивною, був зайнятий педагогічною працею й родинними клопотами. Його дружина була красунею, але подружжя Сумцових було нещасливим із-за турбот біля своїх двох діточок, потворних калік з уродження.

Французьку мову спочатку викладав Іван Якимовський, українець, самітній. Він мав неприємності з поліцією. Згодом його замінив інший вчитель — Сюзен, поляк, швайцарського походження, знайомий мого батька. Обидва добре знали свій предмет і вміло його викладали.

Німецької мови навчав симпатичний лотиш, середніх літ, одружений. Він ретельно ставився до своїх педагогічних обов'язків і мав близькі взаємини з учнями, бо весь

4) Вовк, Федір — Див. гасло в ЕУ, I, ст. 294.

час роздавав межі між своїми песиків, які безнастанно плодилися від його любимої сучки.

Рабінович, жидівського походження (вихрест), одружений, викладав російську мову. Був запеклим російським патріотом, з довголітнім досвідом педагога, але урядовець-„футляр”, як казали, несимпатичного до учнів наставлення, до того ще й хабарник. Учні, і я в тому числі, мали з ним різні непорозуміння. Він причепився до мене за слабе знання російської мови і погрожував викинути із школи. У цьому мав подекуди рацію, бо я, постійно обертаючись в колі української, польської і російської мов, найслабше знав останню. Урятувала ситуацію інтервенція моєї господині й опікунки, в якій я був на „станції” — докторової Краснопольської, у директора школи й „пріношення” у вигляді кількох фунтів масла від моїх батьків.

Математику спочатку викладав вчитель, якого я не пригадую. Потім, за його рекомендацією, настав новий вчитель, його товариш по університеті, жидівського походження (вихрест), самотній. То була молода людина, вельми симпатична, не стільки вчитель, як товариш старших учнів. Ніяких поглядів не виявляв, бо поза вчителюванням та дівчатами може їх і не мав. Він утішався загальною симпатією.

Релігію викладали три вчителі, нарізно. Православну — місцевий о. прот. Шмігельський, українського походження, старша людина, „офіційно” поважана. Католицьку — місцевий католицький ксьондз о. Попель, поляк. Жидівську — викладав місцевий рабін, літня людина, загально поважана. Не дивлячись на батьківське ставлення до нас усіх цих духівників учні, незалежно від віроісповідання, до викладів релігії відносилися легковажно. . .

Мистецтво — красне письмо, рисування й малювання викладав якийсь художник, того ж вигляду, українського походження, про якого у мене не лишилось виразних споминів.

Співати нас учив управитель шкільної канцелярії, українець. Асортимент пісень був виключно український, які ми вивчали співати під акомпаніамент його скрипки. Був

українською людиною, яка в школі говорила по-російському, поза школою по-українському.

Від п'ятої, приблизно, кляси почалися спеціальні предмети економічно-торговельного циклю. Викладав їх, поза краєзнавством, абсолювент Економічного Відділу Петербурзького Політехнічного Інституту, москаль, з Тамбовської губернії, Моршанського повіту. Тому його й прозвали „Моршанськ”. Був молодю, одруженою людиною, вельми працьовитий, і намагався вщепити цю чесноту нам — своїм учням. Через ці його заходи учні відносилися до нього стримано, хоч і не вороже, бо бачили як він „із шкіри вилазив”, щоб нас „просвітити”. Засадничо був поступовим, але ніяких громадсько-політичних переконань у школі не виявляв.

Треба зазначити, що в педагогічно-навчальному відношенні всі вчителі сумлінно виконували свої обов'язки, намагаючись передати свої знання повіреним їм учням, що осягли в значній мірі. У громадсько-виховному більшість з них впливали на учнів у поступовому напрямі, а деякі з них обережно й в „українофільському”, вживаючи для цього батьківських або товариських методів. Тому назагал утішались довір'ям і пошаною.

Лише дві особи виломлювались з того грона. То був у першу чергу вищезгаданий Рабінович, черносотенець. Він понадмірно піклувався про панівні права й чистоту російської мови в школі й поза нею. Свої намагання погіршував неприємним, жовчним ставленням до учнів. Очевидно він був „оком і ухом” поліційної влади у школі. З ним числилися, і він вважався нібито заступником директора. Його ніхто не любив — ні товариші його-вчителі, ні учні.

Другим „темним типом”, лише більш порядного характеру, був москаль Вісельников. У своїх викладах російської історії він переборщував у російсько-патріотичному офіційному цареславленні. Це викликало вороже до нього ставлення учнів, майже суцільно не-московського походження. Наприклад, вихвалювання „добродійств” ца-

риці Катерини II-ої викликало з боку української аудиторії обурення.

Як то було вже згадано, школа почалася трикласовим комплектом, в числі біля 100-120 учнів. У повному розвої, при семикласовому складі, досягла до 300-400 учнів. Згодом кількість учнів побільшувалася, і були введені навіть рівнобіжні класи. У міжчасі була зліквідована т. зв. „підготовча класа”.

У першій класі, з якої я почав науку, було нас 42 учнів. Упродовж 1905-1912 рр. деякі з них вибули, але на їх місце прибули інші. З них — біля 24 українців, 10 жидів, 5 поляків, 2 москалів і 1 лотиш, що був переведений до нас з іншої школи. Я можу пригадати собі прізвиська тільки однокласників, з якими більше товаришував. То були з-поміж українців — Олександр Вишневський — син священника з якогось села (він згодом помер), Павло Височанський⁵⁾ (з селян), Вол. Єфімов (син приватного урядовця), Юрій Вовк (також), Харченко (син власника хутора), Петров — син урядовця, Гончаренко (також). З поміж жидів пригадую собі в першу чергу — Гуревича (сина купця, він помер на заворот кишок, і вся школа брала участь в його похоронах). Його старший брат, абсолювент Київського Комерційного Інституту, якого я зустрів випадково проїздом на якійсь залізничній станції, після вибуху революції в лютому, 1917 року радив мені не піддаватися революційним настроям, а вчитися... вчитися! Файман був з подивугідними математичними здібностями, які він змарнував, бо після закінчення школи й смерті батька мусів тяжко працювати на утримання великої родини. Атлас — син власника млина в Звенигородці. З ним я товаришував і ми взаємно бували в наших родинях. Шпігель — син місцевого лихваря. Філіц — син лікаря. З поляків пригадую Цьонглінського — сина лісничого, колеги мого батька, і Трачевського та Савіцького — сина місцевого аптекаря; він помер, і батько його відходив від розуму в розпуці від того. Ієронім Сітницький — з бідної родини, але

⁵⁾ Височанський, Павел — Див. гасло в ЕУ, I, ст. 258.

вельми вродливий юнак. З москалів був Терєбінов — син лісного об'їздника, зукраїнізуваний. Згодом прибув до нас з іншої школи Оболенський, нібито з князів. Він був типовим російським інтелігентом, хоч говорив також і поукраїнському. Про лотиша Межавєвера я вже згадував. Він говорив тільки по російськи, але й то погано, української мови зовсім не знав.

По своєму віку хлопці в першій клясі були й почувалися переважно дітьми; деякі були юнаками, два чи три були старшими, і більше тримали з учнями другої кляси, ніж з нами.

У другій клясі було біля 30 учнів. З них два поляки (Савіцький і Фунек Сітніцький, який згодом одружився з дочкою адвоката Кльоховича у Звенигородці і став вчителем у тій же школі); кілька жидів, у тому числі Грановський — син власника готелю, і Діжур — син власника бровару, та московського походження — Пахлов, син вищезгаданого ініціатора заснування школи, цілком зукраїнізований, а решта українці (Рудченко, Ковтуненко, Микола Єфімов, Володимир Дубов, Піщаленко й інші). Серед них були юнаки й дорослі люди, з вусами. Деякі з них перед тим встигли покінчити двоклясові школи, вчителювали, або працювали взагалі. Вони скористали з відкриття Комерційної Школи, щоб докінчити освіту. Задавали тон усій школі, ми — перша кляса — йшли з ними в ногу, а інша дітвора слідувала за нами. Спільність „духа” й „постави” побільшувалася й через те, що в обох клясах були родичі. Наприклад: у першій клясі вчився Володимир Єфімов, а його старший брат Микола був у другій клясі; у першій був Ієронім Сітніцький, а в другій вчився його старший брат — Фунек, і т. д. Крім того, деякі перешоклясники мешкали разом з другоклясниками, і т.п. Того роду „уклад” взаємовідносин почався з першої кляси і продовжувався впродовж всього мого перебування у школі. Новоприйняті учні до молодших кляс через ті самі й інші обставини наслідували нас.

Усі жиди і майже половина поляків походили з міста Звенигородки. Вони мешкали при своїх родинях. Укра-

їнці ж, за малими винятками, походили з різних місць повіту — з лісів, хуторів, сіл та містечок. Вони були від 10 до 20, а то й більше верст віддалені від осідку школи. Тому позаміські учні приміщувались, під час шкільного року, „на станціях”, як тоді казали, по родичах, поодинці наймали кімнати, а то й жили гуртожитками. Приїзжі числово переважали місцевих. Їх було біля $\frac{2}{3}$ з числа учнів, у порівнянні до $\frac{1}{3}$ суто звенигородських. Під час різдвяних та великодніх свят і літніх вакацій все братство розходилося та розїздилося по своїх родинах, або місцях постійного замешкання. Тільки незначна частина, бідніших ішла на заробітки, переважно вчителювання.

Я і мої товариші до вступу у школу майже цілком перебували в родинному та провінційному оточенні. Ставши учнями біля $\frac{2}{3}$ часу, впродовж року, ми вже проводили в навчанні, з постійним перебуванням у Звенигородці, в міському середовищі. Тільки $\frac{1}{3}$ часу лишалася нам на побут удома, або поза школою.

Згодом, з переходом до вищих шкіл, у віддалених містах, наш вакаційний час скорочувався пересічно до $\frac{1}{4}$. Час відриву від родинного оточення зростав майже до $\frac{3}{4}$, а для деяких навіть цілковито. Для загалу учнів (студентів) останнє положення, за нормальних часів, наступало щойно після закінчення високошкільних студій та з початком зарібкової праці.

Впродовж вакаційного часу, що обіймав загалом майже чотири місяці, з перервами, щороку, я перебував вдома, на лісничівці, у Приворотті на Звенигородщині. Відпочивав, був зайнятий родинними і місцевими справами, відвідував дальшу рідню та довколишніх знайомих, почасти працював. З року на рік вакаційні враження потужніли, і я сприймав їх більш свідомо, доповнюючи ними поступ у науці та перебування в шкільному оточенні. Тепер у перспективі часу весь цей період зливається в моїй уяві в один образ. Тому можу описувати його лише систематично, з деяким дотриманням послідовності для головніших подій та вражень з тих часів.

Після прийняття до Комерційної Школи, влітку 1905,

батьки справили мені мундирок і пальто з чорного сукна (діагоналі), з зеленими оторочками та купили картуз згідно шкільним приписам. Для цього звернулися, за рекомендацією знайомих, до жида-кравця в м. Рижанівці, який шив довколишнім священикам ряси.

Потім завчасу примістили мене „на станцію” в знайомій родині лікаря Т. Краснопольського в Звенигородці. У них я мав не тільки приміщення й харч, але й печливий догляд. Добродійка Краснопольська, будучи бездітною, зайнялася моїм далшим вихованням.

Не дивлячись на вроджені здібності, батьківські й Краснопольської впливи, впродовж перших трьох років я вчився погано. Увесь вільний від науки час проводив у боротьбі та грах з товаришами по школі. Від того занедбував навчання; пані Краснопольська мала зі мною чимало із-за того клопоту, а батьки — видатків на рвану одіж. Одного разу товариш по школі П. Височанський із-за чогось побив мене і вкинув у глибоку яму, що була на шкільному подвір'ї. Я не міг своєчасно вилізти, завважили відсутність у клясі, і один з учителів витяг мене звідтіля. Врешті дійшло до того, що із-за постійного відставання в науці мене мали залишити на другий рік у третій клясі. Цей сором компромісово був полагоджений, з умовою, що впродовж літніх вакацій я підучуся французької мови і восени складу з цього предмету додатковий іспит.

З тим я поїхав на літні вакації додому. Сподівався, що батько за це буде бити. Але сталося зовсім щось іншого. Він закликав мене до своєї канцелярії, прочитав лист від школи, спокійно з'ясував необхідність, замість байдикування, додатково вчитися під час вакацій та, пильно дивлячись на мене, сказав: „Сину, я тяжко працюю, щоби тебе вивчити, а ти так погано справляєшся?” При тому сумно похитав головою й відпустив мене. Таке поступовання зробило на мене сильне враження. З того часу стався в мені психічний перелом. Я відмінився, став від четвертої кляси пильно вчитися, і скінчив школу з відзначенням срібною медалею.

Любов до дітей у моїх батьків була безмежною. Вони

не мали особистого життя. Знали тільки Бога й дітей! Їм присвятили все своє життя, тяжко працюючи, щоби дати дітям освіту.

Службове польське оточення батьків по праці в маєтку графа А. Потоцького, в якому батько працював лісничим, різно відносилось до незвичних на той час для їхнього стану освітніх заходів для дітей. Переважала нехіть, заздрість і навіть глузування. Наприклад, старенький економ фільварку в сусідньому селі Попівці, довідавшись, що мої сестри пішли в гімназію у Звенигородці, обурився кажучи, що він ніякої освіти своїм донькам не дає. „Аби вміла кури порахувати та мала добре придане!” — ось що потрібне для життєвої кар’єри дівчини, а не якась там „гімназія”, твердив він.

Взагалі тодішне наше оточення складалося з різних старосвітських типів, які не були в стані зрозуміти поступовання моїх батьків. Інший, наприклад, економ, також з сусіднього фільварку у Вільхівцях (на Прохвятилівці) — п. П., старший парубок, мав біля 10.000 карбованців в золоті, які тримав в кований скрині в себе під ліжком. Він передплачував кілька часописів. Влітку із-за праці не мав часу їх читати, і складав у стислому порядку. З настанням зимової пори починав читати все від початку і, відвідуючи сусідів, оповідав їм вчитані у той спосіб „останні новини”.

Інший знову ж економ з фільварку в с. Гусаковій п. В., одружений, пишався своїм „знатним” родом та „освітою”. Він ні з ким не приставав, їздив у поле в рукавичках і в білому стоячому комірці. А коли розсердився, бувало, на селян-робітників, то кричав: „Що ти мені кажеш, хаме! Я 15 пудів книжок прочитав!”

Його заступив, згодом, п. К., самотній, його помічник. Добрий був чоловік, навіть приятелював з моїм батьком. Врешті він одружився. Але вже по кількох місяцях шлюбного життя його дружина у розпучі пробувала труїтися, коли переконалася що вона заражена. Сам п. К. став носити, за лікарським приписом, постійно темні окуляри. Цією хворобою він заразився в жидівських „заїздах” у Звенигородці.

Пан Ш., син „жондци” Бужанського ключа, який практикував на фільварку в Попівці, скривдив доньку нашого ревірового козака-дядька Гордія. Він занадився до них у Привороття і звів її та заразив паскудною хворобою. Зі сльозами в очах цей старий панський служак оповідав мені про сором і нещастя в його родині. На моє обурення відповів: „Що скаржитись нікому, бо ж він не в стані воювати з панами!”

У дальшому селі, Кобринівій, мешкав п. П. „жондца” Вільхівського ключа. Був інтелігентною людиною, добрим фахівцем сільського господарства, з довголітнім досвідом, прекрасний знавець коней. Але в той же час вельми зарозумілий із-за свого „давнього роду”. Він з погордою відносився не тільки до селян, але навіть до підвладних йому економів, не подавав їм руки і звертався до них на „ти”. Він так само не дбав про освіту доньок, але син його скінчив Політехнічний Інститут і навіть спорудив телефонічну мережу в звенигородських маєтках графа А. Потоцького. Він добре відносився до мого батька, як службового йому непідлеглого.

Також і сини комісара маєтків д-ра О., який мешкав в с. Бужанці, походючи з інтелігентної родини, дістали вищу технічну й с. господарську освіту. Останній працював, згодом, на якомусь фаховому вищому становищі в Варшаві, в Польщі. Звідтіля, буцімто, переїхав в Аргентину, де став управляти велетенською скотарською фермою.

Перебуваючи на літніх вакаціях вдома, у лісничівці, я проводив час переважно в лісі, серед природи. Цьому сприяв батьківський дар-нова рушниця, яку він спровадив мені з Бельгії. Я нишпорив з нею по закутках лісу, старанно вистрілюючи лісових шкідників-сойок, сов, вевірок, розкопуючи нори бурсуків та лисиць. Взимі ганявся за зайцями.

Але справжні великі полювання, в яких я брав участь, в приворотських лісах, відбувалися щороку зимою, перед або після Різдва. Мій батько не був мисливцем, але ті полювання вмів організувати прекрасно, за що від мисливців та адміністрації маєтків постійно отримував подяки.

У цих репрезентаційних полюваннях брало участь понад 20 мисливців — вищих службовців маєтку та державних урядовців із Звенигородки. Увесь ліс у тій цілі був поділений на мисливські ревіри. Їх під час полювання обходили по черзі в задалегідь усталеному порядку. Ревір обставлявся з одної сторони мисливцями у витиченій відстані один від другого. Від кінців мисливської лінії, вглиб ревіру, вішали на довгому шнурі кольорові шматки, щоб звірі не розбігались по боках. На одному краї мисливської лінії ставав лісничий (мій батько) верхи на коні, а на другому ст. козак. У глибині ревіру, на просіці, задалегідь уставлялися гучки, біля 60 хлопців, які охоче наймалися на таке видовисько. Їх розставляли також у певній відстані один від другого, але густіше за мисливську лінію. По краях гучківського загону були козаки. Після розставлення мисливців батько давав знак трубкою, що полювання починається. Тоді ст. козак трубив у ріг, що його кожний козак носив на реміні через плече з урядовою бляхою з написом в російській мові — „лісний сторож”. Козаки при гучках обзивалися і лінія гучків поволі, мовчки, рушала в сторону мисливської засідки. При тому вони галасували тільки спеціальними дерев'яними калаталами, або стукали палицями об стовбури дерев. Сполоханий у той спосіб звір втікав від них на мисливих. У певній відстані від мисливців гучки спинялися, щоб їх неароком не підстрелили, що іноді й траплялося.

У той час, коли відбувалося полювання в першому ревірі, другий загін гучків, також біля 60 хлопців, заходив і ставав у поготові з іншими козаками у слідуючому ревірі. Після закінчення полювання в першому ревірі гучків з козаками поспішно перевозили саньми у третій ревір, а мисливців у другий, де вони знову займали визначені їм місця. У той спосіб полювання продовжувалося.

Козаки збирали на спеціально влаштовані сані (зо стовпчиками по краях з вилками й дрючками переложеними через них) й числили впольовану звірину. Козлів і лисиць вішали на дрючках, а зайців і птахів здебільшого складали внизу на санях. Полювання, звичайно, трива-

ло три дні. Впродовж них вбивали біля 20 козлів, 10-12 лисиць, біля 300 зайців, багато сов, пугачів та яструбів. Біля 30 пароконних саней обслуговували мисливців та гучків, поспішно перевозячи їх з ревіра в ревір.

Вполудень з'їздилися до лісничівки, або хати ст. козака, на відпочинок і снідання. Мисливцям кухар від адміністрації маєтку привозив і розгрівав у мідяних казанах бігус з тушеної капусти на свинячому м'ясі з сосісками й хліб. Лісництво дбало про горілку. Крім того кожний мисливець мав ще й власні припаси. Козаків і гучків, поза платнею, частували горілкою й ковбасою з хлібом.

Перед лісничівкою мальовничо розкладали впольовану звірину. Рушніці ставили назовні колом у вирізах спеціально спорудженого в тій цілі дерев'яного стояка. Усе це разом з мисливцями й гучками фотографували і т. п.

Упольовану звірину почасти брали мисливці, а почасти роздавали козакам і лісничому. На нашу долю діставалося завжди понад 30 зайців. Ми не могли їх спожити і в свою чергу посилали довколишнім знайомим. Частину з того, як хабарі, посилали урядовцям та деяким учителям гімназії і комерційної школи у Звенигородці. Вони приймали їх з подякою за винятком директора школи Я. М. Ковалевського, який відмовлявся, мотивуючи своїм становищем. Отже все ж таки знайшлася, у ті часи, єдина порядна людина. Він був таким у всьому!

Полювання відбувалися щороку аж до 1917. Аж одного разу трапилася слідуєча подія. Стріляли тільки до козлів. Сарни (самиці) проходили вільно через лінію стрілков, або верталися й проривалися через гучків у сусідні ревіри. Одна з переляканих сарн, утікаючи, з усього розгону вдарилася грудьми у стовбур великого дерева. Зомлілу принесли її на подвір'я лісничівки. Вона відійшла, але видно було що дуже страждає й помре. Батько, щоб скоротити її муки, вирішив її пристрелити. Взяв пістоль і намірився. Сарна дивилась на нього своїми великими гарними карими, наче „людськими”, очима і . . . плакала! Рука батькова опустилася, і він не був в стані її застрелити.

Віддав пістолю козакові й той докінчив її. Я був при тому й бачив це все! . . .

Відтоді я перестав полювати. З рушницею в руках блукав по лісі й приглядався до життя його мешканців. Мені вистачала свідомість, що я є паном життя й смерти тих істот, але більше на їхнє життя не посягав. Іноді теплими вечорами просиджував у лісі біля борсучих і лисячих нор, милувався ними, як вони звідти вилазили, як гралися їхні діти, і сполохані якоюсь нічною птицею, втікали під землю. Здалеку від села доходив гомін людських голосів, докруги по лісі чулося шарудіння у листях комах, поволі смеркалося, і стовбури дерев затрачувалися в темряві. Містична тиша розпросторювалась у лісі, а я в ній розпливався. . . Відтоді я став не ворогом, а приятелем лісу та його мешканців, їх часткою, пристав до їхнього гурту. З просвітленою душею й спокоєм вертався з таких прогульок по лісі додому. Любов до природи лишилася з тих часів у мене на все життя.

З-поміж родинних справ, серед щоденного поточного життя, під час літніх учнівських ваканцій, особливо затяглися дві події. Першою була поїздка з мамою залізницею до Києва. Я постійно застуджувався, дихаючи ротом, а не носом. Лікарі встановили, що в проході між носом і горлом маю, правдоподібно, якийсь нарост. У цій справі радили звернутися до фахівця, д-ра Шнарбаховського в Києві.

Ми поїхали й пробули в Києві біля тижня. Спинилися в кімнатах для приїзжих на подвір'ї Михайлівського монастиря. Лікар оглянув мене, підтвердив думку звенигородських лікарів, і відразу ж зоперував, показуючи нам на круглому ножі вирізаний нарост. Від болю й втрати крові я пробув в хаті біля двох днів під доглядом лікаря. Потім очунав, і ми оглядали Київ.

Особливо пам'ятаю відвідини Києво-Печерської Лаври. На подвір'ї, перед входом до головної церкви, був натовп прочан з усіх сторін не тільки України. Він виглядав вельми мальовничо. Прочани сиділи поодинокі й гуртками, святочно вдягнені, зо своїми подорожніми торбин-

ками. Виднілися різноманітні ноші: білі, чорні й бурі свитки, вишивані й білі сорочки, спідниці й запаски різного роду, з випущеним подолом, чемерки й піджаки, в чоботях, постолах і босі... Гарні були різнобарвні хустки на головах жінок. Одні прочани лагодилися ввійти в церкву, інші відпочивали, треті щось їли, четверті тихо між собою гуторили. Уся ця різнокольорова маса чоловіків, дітей та жінок, які переважали, побожно рухалася, входила й виходила. Біля воріт, дверей та проходів стояли ченці. Деякі стежили за порядком, інші збирали на щось гроші.

Після оглядин церков, кількома критими проходами вниз ми досягли входу в печери. Почекали, поки збереться достатній гурт відвідувачів. Потім дали нам запалені свічки і в супроводі ченців, які пояснювали, з острахом і цікавістю заглибилися в лабіринт підземних ходів. Пригадую, що благовійно оглядали мироточиву голову святого, що поволі входив у землю, мощі інших угодників Божих вкритих покривалами, підземні церкви, в яких горіли свічки й молилися прочани. При деяких келіях та бічних заглибинах стояли великі підсвічники з товстими свічками та безліччю малих вогників. Були там також тарілки, в які прочани кидали дрібні гроші, і сидів чернець.

Під Лаврою розташувалася безліч яток з різноманітним дешевим крамом для прочан. Боже мій! Чого тут тільки не було?! У маленьких пляшечках продавали прозорі „Сльози Богоматері”, в більших — синьовату „Воду з р. Йордану”, „Пір'я Михаїла Архангела”, землю з Палестини, лікарство на всі хвороби, різні хрестики, образочки, медальйони на ланцюжках і без них, картинки з виглядом Лаври, каблучки з лаврським написом, перстні з кольоровими шкелками, різнобарвні хусточки та жіночі прикраси: сережки, намиста, зал'ястя, коробочки, іграшки для дітей, різні пам'ятки, книжечки, картинки й т. п.

Накупивши того всього на гостинці для рідні, прислуги й знайомих, ми на другий день подалися додому.

Другою, сумною подією, була смерть посеред літа моєї сестри Олі. Вона слабувала від довшого часу. Лікувалася, але врешті туберкульоза суглобів звела її в могилу,

коли вона була вже в другій клясі Звенигородської жіночої гімназії.

У загальному сумі родини з приводу цього та в похороні Олі взяла, несподівано для нас, участь громадно селянська молодь з с. Попівки, до парафії якої ми належали. Біля сотні хлопців і дівчат, в святочній одежі, прийшли на лісничівку у Привороття. Після остаточних у хаті похоронних відправ, під проводом священника П'ясецького, відбулося прийняття з частуванням всіх традиційною горілкою та ковбасою з хлібом. Потім дівчата винесли труну на віз з волами, вкрили її квітами й супроводили покійну, разом з нашою родиною, до церкви в Попівці, а звідти на сільський цвинтар, де вона й була похована. Цей симпатичний масовий прояв з їх сторони і співчуття, не так до покійної, якої вони майже не знали, як до нашої родини взагалі, з приводу нашого нещастя, скрашувало нам хвилини, а потім і дні, жалоби.

Згодом батьки спорудили великий дубовий хрест на могилі Олі та обгородили її дерев'яними штахетами. Після того, крім батьків, лишилося нас троє: автор цих рядків та його сестри-Софія й Галина. Такий склад нашої родини тривав майже до 1940 рр.

Пригноблення, що запанувало на довший час після смерті Олі, посилювалось зовнішніми незугарними громадсько-політичними обставинами, що настали в післяреволюційних часах 1905 року. Хвилі політичної реакції від 1907/9 рр. та устроєвих реформ докотилися й до затишної лісничівки у Приворотті. То була справа виводу селянських садків з лісу.

По лісі були розкидані, ще з часів панщини, селянські садки. Вони належали всуміш різним господарям, переважно з сіл Попівки й Залеського. Брали звідти трохи овочів, але побільше сіна й трохи сухої деревини. Отже селяни трималися тих садків більше із-за традиції ніж користі. У той же час адміністрації лісів графа А. Потоцького ці сторонні „вкраплини” в лісових обшарах перешкоджали перевести лісовлаштування відповідно вимогам новітнього лісознавства й законодавства в цій царині.

Користаючи з аграрних реформ, уведених після революційного зриву 1905 року, адміністрація маєтку виробила в уряді дозвіл вимінати ті садки на рільну землю поза лісом. Засадою був обмін площі за площу з деяким додатком за „користи”, що їх мали власники з садів. Чимало селян відразу погодились, і їм відрізали належні вимінні ґрунти при селах з фільварочної землі. Але були й такі, що не хотіли, із-за якоїсь причини, пристати на цю заміну. Тоді адміністрація маєтку при допомозі уряду перевела вивід садків силоміць, вживаючи для цього поліцію та закликаний відділ донських козаків. Процедура відбулася у відчайній атмосфері. Спеціально найняті для цього високоплатні лісоруби, під охороною війська поспішно зрізували дерева по садках, не дивлячись на спротив їх власників. Присутні при тому селяни плакали, трималися за дерева, молилися, чіпляли на них ікони, а зрізані дерева падали додолу.

Впродовж короткого часу все було закінчено. Зрізане дерево наказано було забрати до певного реченця. Після того стороннім особам вступ і в'їзд у ліс, без дозволу адміністрації, був заборонений.

Становище мого батька було дуже складним і нервовим. З одної сторони він співчував селянам, а з другої був службовцем маєтку, і мусів виконувати накази адміністрації. Знову ж, на здоровий глузд, ніяке новітнє лісовлаштування, яке заплянувала перевести адміністрація лісів, не могло бути здійснене при наявності сторонніх галявинсадків по лісі. Селяни, очевидно, це розуміли, бо ніхто з них претенсій до батька за це не мав, тим більше, що назагал на заміні виграли, збільшуючи свою рільну площу в степу. Усе ж таки ця справа опинилася в Києві на суді. Боронив селян добродій Скрипчинський, брат священника о. Скрипчинського з сусіднього села Кобринової. Вони, як і треба було передбачувати, скаргу в суді програли.

В атмосфері цих прикрих обставин і переживань зовсім непомітно пройшла звістка про замах на власника маєтку графа А. Потоцького, намісника Галичини, у Львові в 1908 році, і про його смерть. Адміністрація розіслала

всім службовцям повідомлення про це, враз з клепсидрою та світлиною графа, у чорних жалібний рямцях і порекомендувала молитися за його душу. На тому й скінчилося. Усі перейшли до порядку денного. Інакше й не могло бути. Більше значення для місцевих урядовців мало безпосереднє начальство в маєтку, аніж далекий власник, якого ніхто не знав, ніколи не бачив, а сама трагічна подія відбулася за кордоном, в Австрії, в „якійсь Галиції”, про яку мало хто й знав у тодішніх часах. . .

Описані й інші події та переживання відбувалися всуціль з приїздами до нас ближчих родичів та взаємним їх відвідуванням. Найчастіше навідувався молодший брат батька-дядько Калікст. Після одних таких відвідин ми змовилися, і разом відвідали родину дядька Володислава в с. Топильній, під м. Шполою. При тому розділилися: дядько зо мною подався окремим шляхом з заїздом до нього у с. Будищі, а мати з сестрами поїхала просто до Топильної. Там ми мали зустрітись.

Я з дядьком їхали через Звенигородку, якісь проміжні села, в тому числі й через с. Моринці, до Будищ. Тут він служив економом на фільварку місцевого дідича. Мешкав в окремому домі нешлюбно з якогось селянкою. Мали дітей. У хаті було пусто й непритульно. У той же час на кухні його „дружина” частувала свою рідню, що навідалась до неї під час відсутности „пана”! . . .

Розмовившись з нею і перемінивши коні, ми вирушили далі в напрямі Топильної. Їхали знову через якісь села, в тому числі через Керелівку. По дорозі дядько був мовчазний. З його скупих слів я довідався, що по всіх довколишніх селах розвинуте садівництво. На цій основі провадиться, з дозволу акцизного уряду, вигон спирту з фруктів. Для того селяни мають невеличкі мідяні апарати і виготовляють, при тому, з яблук чудову на смак горілку. Мені потім пощастило переконатися у тому в гостині у дядька Володислава.

Перебування у дядька Володислава в Топильній тривало кілька днів. Враження з того були вже описані в іншому нарисі. Під час цих відвідин ми їздили інколи до

„дядька” А. Семашка у сусіднє село Лозовату. Добродій А. Семашко не був ще тоді одружений з моєю тіткою Клементиною. Але був давнім приятелем моїх батьків ще з вільхівської цукроварні, з якої вони виїхали у 1897/8 році, і постійно вважався „нареченим” тітки. Тому до нього ставилися як до родича.

Князь Куракин мав тут великого парового млина. Його орендував і провадив добродій Каневський, жидівського походження. Дядько А. Семашко працював у млині при двигунах і машинерії. Якийсь лотиш (піячина) був за мірошника, кілька підручних робітників доповнювали службовий персонал млина. Він молів майже залізничний вагон борошна за добу, не рахуючи побічних виробів та обслуговування приїзжих молоти селян. Був чинний через усю добу, без перерви. При млині постійно мешкав, в окремій хаті, москаль-„артельщик” — представник банку, в якому Каневський позичав гроші під заклад борошна в коморах млина.

Відвідини в дядька А. Семашка проходили для нас дітей різноманітно й приємно. Оглядали млина, заходили до добродія Каневського, який мешкав разом з своїм братом Яшою — студентом революціонером, їздили на дядьковому ровері, ходили з ним угості на село й т. п.

Затянулись відвідини в Лозоватці священника о. Філіповича, з яким дядько (римо-католик) приятелював. Отець Філіпович був заможним, мав кількадесят десятин церковної орної землі, провадив с. господарство і мав велику родину, переважно хлопців. Я ходив з ними на прогульки в поле. Не знаю, звідкіля, але вони вже знали історію України й розмовляли про це між собою. Я, як молодший, ще добре не був втаємничений у ці „національні премудрості”. Про полк. Івана Богуна і гетьмана Б. Хмельницького я вже знав, але постать гетьмана Івана Мазепи була для мене ще неясною. Довкруги я лише чув нарікання: „Ах який ти мазепа!” — як щось негативного. Отже зачувши їхню балачку, я схотів також і собі встрягти в розмову, і сказав: „Ах, то Ви мазепинці?”. . . У відповідь на це вони почали мене бити. Після доброго прочухрана

пояснили мені, що я дурний, і хто то був гетьман Ів. Мазепа. Згодом і я став мазепинцем. Згадуючи, раз-у-раз, про цю хлоп'ячу пригоду, я не сердився, а був вдячний моїм тодішнім „вчителям” за їхню „прикладну” лекцію з історії України! . . .

Але найбільше мені сподобалися подорожі по Поділлі. Старша батькова сестра, тітка Марія, була замужем за добродієм Павлом Пьонтковським. Вони жили тоді в с. Сумівці над р. Бугом. Дядько Павел служив там економом в одного з орендаторів у маєтках графа Собанського.

Жили на селі в невеличкому давньому домі, що скидався на хату, дах якої був пошиваний соломою. Дім складався з кількох світличок, пекарні, з малими віконцями, високими порогами й глиняними долівками. Убогі, старомодні меблі доповнювали цей півселянський побут. Дядько Павел не здобув собі ніякої освіти, тому й тинявся по другорядних панських посіlostях, займаючи там незначні становища. Вони пасли злиднів, бо одружилися з великого кохання, не дивлячись на спротив рідні.

Я перший раз ночував у домі пошиваному соломою, і ніяк не міг заснути, боячись пожежі. Вони приймали мене дуже сердечно. Дядько возив „лінейкою” по фільварочних полях, пояснював способи господарювання в їхній околиці. То були якраз жнива. Село й поля доходили впритул до р. Бугу. Ця ріка мені дуже сподобалася своєю повільною течією й тихим, простірним краєвидом, що стелився по його берегах. Теплий вечір після денної спеки спокійно, поволі надходив. Робітниці-дівчата верталися з польової праці додому. Нагріте за день повітря пахло стиглим збіжжям і курявою, що здійсмалася на шляху з-під їхніх ніг. Запашна, чарівна ніч Поділля обіймала село, поля й усе навколо.

У неділю дядько взяв мене з собою на Службу Божу, що відбувалася в палацовій каплиці графів Собанських. У відстані кількох верст на другому березі р. Бугу, серед просторого парку знаходився їхній палац. На великому коловому під'їзді до білого палацу всуціль цвіли черво-

ною плямою якісь квіти. Під'їзд був обведений зеленню високих, літніх дерев. Сполучення цих кольорів враз із простором та різнобарвними кущами й пісочними доріжками між ними було вельми привабливим.

У Собанських завжди гостював якийсь римо-католицький ксьондз на відпочинку. Отже не було труднощів у відправленні недільних Богослужб. Графиня мелодійно грала під час Служби на фісгармонії. Гурток богомольців складався з рідні Собанських, палацової служби та навколишніх службовців. Ця Богослужба відрізнялася від інших по костелах, які мені доводилося відвідувати, своєю імпровізацією та великопанським оточенням. Відчувалося, що частина присутніх з-поміж служби і приїзжих є в каплиці не так в цілях релігійних, як — щоб показатися перед мешканцями палацу, що й вони були тут! У розмовах, пошепки, говорилося менше за Бога, а більше за графів Собанських, перебільшено підносячи їхні вальори.

З Сумівки я поїхав з тіткою кіньми до цукроварні в Усті на Поділлі. Там проживала їхня донька, моя двоюрідна сестра, яка була замужем за п. К., інженером-хіміком у цукроварні. Тітка на другий день від'їхала додому, а я лишився у них на кілька днів. Вони жили в невеличкому домі біля ставка. По другому боці була цукроварня, де працював мій родич. Цукроварня належала п. Глінському, багатієві, який мав на Правобережжі біля п'ятох цукроварень.

Цукроварня в Усті була одною з найдавніших в Україні як своїм віком, так і устаткуванням. Невеличка, в давніх цегляних мурах, вона була всередині вся дерев'яна: дерев'яні стовпи, дерев'яні підлоги й помости, дерев'яна стеля й дерев'яні внутрішні перегородки. У ту деревину була вмонтована машинерія, також відсталого типу. Після новітньої, великої вільхівської цукроварні графа А. Потоцького, де я народився й яку відвідував кілька разів, цукроварня в Усті представлялася як бідне село після міста. Очевидно в п. Глінського не було таких засобів, як у графа А. Потоцького; отже він поставив „хрест” на своїй

цукроварні, і тягнув з неї зиски, не дбаючи про її поліпшення та перебудову.

Подалі, за домом моїх родичів в Усті, знаходився великий занедбаний парк. Ніхто віддавна в ньому вже не жив. Він увесь був помережаний ровами-каналами з зруйнованими містками через них. Колись, мабуть, по цих потічках їздили човнами попід містками. Вода доходила сюди із ставка. Довгі вузькі доріжки по парку були обсажені столітніми дуплястими липами. У тіні попід ними по деяких місцях стояли лавки з тесаних, півзітлілих дерев'яних брусів. Було тихо, пахло вогкістю гнилого листя під деревами й напівобвалених, замулених та зарослих бадиллям ровів. Я часто пересиджував у парку, роздумуючи над його колишньою великопанською славою й людьми, які по ньому ходили. . . .

З розмов з родичами довідався, що інженер К. літом ходив кругом ставу на працю в цукроварні. Зимою, коли ставок замерзав, скорочував собі дорогу, йдучи навпростець по льоду. Одного разу (це було під весну), простуючи навпруги, він заломався посеред ставка. Плив уперед, хапаючись за кригу, щоб вилізти з води, але вона все обломлювалася. Таким способом добрався, з великим зусиллям, до берега. Напів притомний кинувся до горілки й теплого ліжка, в якому й пролежав зо три тижні від лихоманки, що трясла ним після студеної купелі. Видужав, але відтоді завжди обходив влітку й взимі ставок, не довіряючи йому.

Під час мого перебування в них були гарячі подільські ночі. Сестра з дитиною мусіла спати в хаті, але я з її чоловіком стелилися надворі, в садку, під вікном, бо через духоту годі було заснути в хаті.

Відвідуючи ближчу й дальшу рідню, ми одночасно постійно перебували в колі взаємовідносин з іншими службовцями в маєтку графа А. Потоцького та сусідами по довколишніх селах. Це було середовище польсько-українсько-російсько-жидівського характеру. Його наставлення до нас було різноманітне — від зичливого до байдужого, а то й підступно-ворожого.

Серед поляків, крім вищезгаданих, найбільшої матеріальної й моральної підтримки ми зазнали від тодішнього батькового начальника-надлісного Йосифа Сідоровича та його родини. Він і його дружина були півселянського, чи міщанського, походження з Польщі. Як абсолювент Лісного Відділу Новоолександрійського Сільсько-Господарського Інституту в Пулавах, він був знавцем лісової справи, мав життєвий і фаховий досвід. Зорганізував в звенигородських лісах графа А. Потоцького зразкове плянове лісовлаштування, поліпшив використання лісу й провів на широку скалю лісонасадження. Мав ліберальні переконання з селянськими симпатіями. Проявляв їх не тільки на словах, але й у поведінці. Наприклад, постійно одягався в селянську свитку. У ній появлявся на прийняттях службовців в управі маєтків в с. Бужанці й при інших нагодах. За це вони його не любили, вважали химерним і „хлопоманом”. Він віддячувався призи́рством до них і почувався самітнім. У нього були дві доньки, які вчилися в середніх і високих школах.

Ці суспільні й шкільні обставини зблизили наші родини. Ми відвідували взаємно одні одних. Й. Сідорович всіляко підтримував батька в його заходах дати дітям освіту, і за це цинив його. Особливо він зичливо ставився до мене, намагаючись защебити мені свої демократичні погляди й помагаючи своїми впливами впродовж багатьох літ в Україні, в Московщині й згодом вже на еміграції, в Польщі.

Ближчим нашим сусідом був новий економ на фільварку в Попівці, п. Х., який настав після попереднього старосвітського добродія. Панство Х. були з Польщі, молодшого віку, з малими дітьми. У нього була сестра літ біля 17. Віддав її, не дивлячись на її літа, до початкових клас Звенигородської Жіночої Гімназії, де вона вчилася разом з моїми сестрами, значно молодшими. Бувши новою людиною на Україні, він постійно радився мого батька у справах місцевих взаємовідносин. Ця і гімназіяльна причини зблизили наші родини, і ми взаємно відвідували одні одних.

На тому ж фільварку працював, помічником економа, добродій К., молодий чоловік, поляк місцевого походження й з українськими симпатіями. Був самітній, порядний і працьовитий. Розумівся в с. господарстві, критично ставився до інших службовців і не був вдоволений своїм становищем. Відвідував нас, радячись у батька; як йому поліпшити життєву кар'єру? Згодом ми довідалися, що він цілком зукраїнізувався, — лишив працю на фільварку, одружився з місцевою селянською дівчиною й став господарити на власному полі. У 1921 році я зустрівся з ним на Люблинщині, в Польщі. Він був поліціантом.

Сусідом із степової сторони Привороття був п. Т., економ на фільварку в с. Залеському. Був також, здається, місцевого походження, високий ростом, сильної будови тіла, здоровий „бугай”, самітній. Виживався в цьому відношенні серед фільварочних робітниць. Дім йому провадила сестра, старша за нього, ідеальна господиня й привітної вдачі. Отже задля неї, а не задля особи п. Т. з його простацькими парубоцькими звичками, наші родини зблизилися і товарисько взаємно відвідували одні одних.

По кількох роках приятелювання ми розійшлися. Це сталося через такі причини. Пан Т. брав участь у щорічних зимових полюваннях у Приворотті. Опівдні, під час сніданків, мисливців обслуговували дві гарні дівчини з Попівки. Вони в тій цілі пишно вдягалися в український національний стрій. Охоче йшли на цю працю, бо крім платні отримували щедрі „напівки”. Треба зазначити, що поведінка мисливців щодо цих дівчат була завжди порядною. Але одного разу, коли дівчина, нахилившись, помагала старшому мисливцеві взути чобота, п. Т. тихцем підійшов із-заду і схватив її, своїм парубоцьким звичаєм, прилюдно, за груди! Дівчина заллялася пурпурою, але вийшла з цього соромливого становища вміло. Вона сильно відштовхнула п. Т. й продовжувала, немов нічого не скоїлося, свою роботу. На цей негідний вчинок пана Т. негайно зареагували інші мисливці, голосно осуджуючи його. Він зникнув і відіхав додому, покинувши даліше полювання.

Я був присутній при тому, і весь скипів! Тим більше, що я жив уже тоді в атмосфері „Кобзаря” Т. Г. Шевченка і його „Гайдамаків”! Українська дівчина, та ще й в національному одязі, була для мене-юнака платонічним ідеалом, якщо не святощами! Отже, з моєї точки зору, то була національна зневага, знуцання поляка над безборонною українкою!

Відтоді ми перестали бувати у п. Т. Тим більше, що й його сестра провадалася, і виїхала з чоловіком в інші околиці. Отже нас нічого більше не лучило з цією родиною.

Серед наших українських знайомих переважали звичайні собі люди. В їхньому товаристві інколи приємно було провести час, але глибших слідів вони по собі не лишили. До таких належала вищезгадана родина священика о. Пясецького в Попівці, де ми були членами православної парафії. Ми взаємно одні одних відвідували впродовж усього нашого перебування в Приворотті.

Другою була родина аптекаря з м. Рижанівки. Бездітне подружжя, середнього віку, відзначалося товариськістю, безжурною веселою вдачею та самохвальством. Прізвища їх не пам’ятаю, але його прозивали — Люньчик, а її кликали — Нюньчик! Він, як і кожний аптекар на провінції, успішно соперничав з місцевим новим лікарем, бо нібито розумівся на всіх хворобах і мав на це завжди відповідне лікарство. Виріб їх був його тайною. Зокрема він приготував т. зв. „вільшанський плястер”, що справді швидко вигоював скалічення й виразки на тілі. Розумівся також і „на зубах”, які сам собі ладнав. Вони нудилися в містечку, і час до часу гуртом з іншими приїздили до нас на маївки та гулянки. Натомість ми бували в них тільки в аптечних справах.

До них приєднувалася місцева акушерка з сестрою, які працювали в Рижанівській лікарні.

З учительками в школах по сусідніх селах ми весь час були в контакті.

Серед цієї байдужої групи з’явився десь у 1907-8 р. місцевий поліцейний урядник, українського походження.

Не було й тижня, що б він не навідувався до нас. Говорив по-українському, чомусь прикидався приятелем, робив нам різні дрібні послуги і т. п. Отже й мої батьки мусіли йому таким же способом віддячуватися. . . Батько відразу попередив мене, щоб я „тримав язик за зубами”, бо це „приятельство” не віщує нічого доброго. Він за чимсь нишпорив, але, не маючи до чого причепитися, занехав „приятельство”, і зник, так само, як і появився.

Зате ж затямилася мені, по нинішній день, інша група тодішніх наших українських приятелів, яка мала вплив на формування мого українського світогляду. У зв'язку з лісовлаштуванням у Приворотті ліс був поділений просіками на прямокутні ревіри. По рогах ревірів ставилися стовпчики з позначенням чисел ревірів. Це відповідало інвентарній книзі лісництва з відповідними описами ревірів. Стовпчики малював „набіло” й робив на них написи „начорно” маляр з Попівки. У зв'язку з цією працею він бував у нас. Згодом почали нас відвідувати й його доньки віком 17-20 літ. У приязній гутірці з ними торкалися й українських тем. Тоді вони почали нам приносити, нарікаючи на пошту й поліцію, поодинокі числа „Літературно-Наукового Вістника”. Виявилось, що маляр і його родина були свідомими українцями. На цьому полі зав'язалося між нами приятельство. Батьки, через працю, не мали часу займатися цією лектурою, але я зачитувався у всьому, що вони приносили.

Другою була родина священника о. Скрипчинського в с. Кобринувій. Він був вельми енергійний і інтелігентний, з пронизливими очима. Був заможний, і його дві доньки та син училися в середніх та високих школах у Києві. Брат священника виступав правним оборонцем інтересів селян у процесі з приводу „виводу садків” із звенигородських лісів графа А. Потоцького. Процес той він програв, і тому відношення о. Скрипчинського до маєтку й до мого батька було стриманим. Він, як людина незалежна, явно виявляв своє негативне до нас відношення. Але якось так склалося, що взаємні спорадичні відвідини у службових справах згодом перейшли в постійні й на-

віть дружні. Очевидно, священник, пізнавши нашу родину ближче, змінив свою думку, а спільність інтересів у справі освіти дітей і „українофільські симпатії” довершили факт взаємного довір'я.

Після кожного побування в них я відчував якийсь психічний струс, який штовхав мене до дальших зацікавлень українськими справами. Родинна атмосфера у о. Скрипчинського була українською і на високому рівні. Він тактично не виявляв своїх українських симпатій, але чомусь звернув на мене особливу увагу. Під час післяобіднього чаю, в присутності моєї рідні та своїх дітей, він завжди задавав мені різні „сковзькі” запитання. Я тоді вже знав дещо з української літератури й початки історії України. Ці відомості не були в мене пов'язані між собою у струнку систему, але де бракувало знання, там порожнечу виповнювало українське почуття. Отже, слухаючи моїх сміливих і ризикованих відповідей, о. Скрипчинський тільки казав: „Ах, так?!” і споглядав на своїх дітей, які в тих диспутах ставали переважно по моїм боці.

Українські почуття, які о. Скрипчинський тактовно-педагогічним способом плекав в мені, скріплювалися ще одною причиною, про яку може вони й не здогадувалися. В їхньому садку за домом була пасіка, якою о. Скрипчинський любувався. Між пасікою й домом осторонь лежав якийсь дивний камінь з пісковця. Це був куб розміром біля 12 цалів у всі сторони. По одній стороні його був вирізьблений барелеф у виді заплутаної плетінки, в руку завгрубшки. Плетінка, хитро переплутана й майстерно виконана та обшліфована, не мала, здавалося, ні початку, ні кінця. Видно було, що той камінь є частиною якогось цілого... Кожен раз буваючи в них, я з цікавістю приглядався таємничому каменеві, бо ніде в околиці не було відомо за якісь такі будинки, з яких він міг би походити (пишна святиня, великопанський палац, або щось у тому роді). Я здогадувався, що це може археологічні залишки чогось дуже давнього й цінного. Не осмілювався нікого питати про камінь, щоб не звертати на нього лишньої уваги. Уже на еміграції в 1962-63 рр. довідався з ча-

сописів, що в околицях с. Кобринової на Звенигородщині були проведені археологічні дослідження, й відкриті сліди передісторичної поганської святини. Може цей камінь походив з цієї святини, її мурів або був часткою зображення якогось камінного поганського божка?(9)

Містика каменя й розмови з о. Скрипчинським та його дітьми надовго вплелися в мої українські роздумування.

Населення по селах навкруги м. Звенигородки було мішане. Воно складалося з селян, нащадків козаків і з асимільованих „меншостей” або „приходьків”. У деяких селах, як ось в одному на шляху від Звенигородки до с. Козацького, не було панських фільварків. Населення ж цього села, як пояснювали мені, складалося переважно з козацьких нащадків, тобто людей, що завжди були вільними.

По інших селах родини козацьких нащадків виділялися із загальної селянської маси своєю заможністю, незалежною поставою, порядністю та традиціями. У сусідньому с. Гусаковій жила того роду козацька родина Смоктійів. Добродій Смоктій, в мої часи, літ під 40, середнього росту, поважного вигляду, приїздив у різних справах до мого батька. Зовнішнім виглядом скидався на „кулішівський тип”, з вусами додолю, завжди у вишиваній сорочці з зеленою або червоною стрічкою, в широких шараварах і чоботях. Мав на собі з доброго сукна чорну чемерку й смушкову шапку. Вони довго про щось гомоніли... Після його від'їзду батько розказував мені, що то був Смоктій з Гусакової, нащадок козацького роду. В його родині ще й досі переховуються козацькі традиції, та що Смоктій думає, при першій нагоді, відновити козацтво в Україні. Постає Смоктія завжди мене приваблювала, а до його задумів я ентузіастично приєднувався у своїх мріях. І справді з настанням лютневої революції 1917 року в колишній Російській імперії та з подумом волі в Україні, вже від квітня 1917 р., заходами Смоктія та його однодумців „Вільне Козацтво”, почавши з с. Гусакової, було в Україні відновлене. Цей рух захопив усю Звени-

городщину й розпросторився по інших землях України. Але тут від початку сталася трагедія, що зустрічає майже всіх ідеалістів, коли їхні мрії здійснюються в житті. Розвій „Вільного Козацтва” пішов у напрямку, який не відповідав, очевидно, задумам Смоктія. Тому він поволі відійшов від цієї справи, а на чоло „Вільного Козацтва” на Звенигородщині висунувся отаман Гризло, який походив з іншого села і вдача якого, очевидно, більше пасувала до обставин і вимог тодішнього часу.

З москалями нам доводилося мати найменше до діла тому, що їх у нашому ближчому середовищі не було. Священник в с. Залеському, вдівець, багатій і русофіл, іноді звертався до батька по дрова, бо лісу в його степовій околиці бракувало. Його син, студент, з настанням буревійної доби від 1917-18 рр., пішов у денікінську армію, і звідтіля, здається, не вернувся.

Натомість ми мали чимало клопоту зо священником о. Бусигіним, чистокровним москалем, черносотенцем, із Звенигородки. Він мав університетську освіту, був у сані священника, але ніколи не священнодіяв, а виконував різні обрусительні завдання по окраїнах колишньої Росії. Під ту пору він опинився на становищі директора новозаснованої Звенигородської Жіночої Гімназії. Був у силі віку, огрядного вигляду, голився і мав розпечену дружину з темпераментом; вони були бездітні. Отець Бусигін постійно був зайнятий в гімназії, а його дружина, від безділля, чи по своїй натурі, проводила час у залицяннях з різними знайомими. . . У тому числі ходив за нею й мій старший товариш по Комерційній Школі, Діжур, жидівського походження.

У своїй обрусительній діяльності о. Бусигін став чіплятися до моїх сестер-гімназисток, Софії та Галини, за недостатнє, буцімто, знання російської мови. Одночасно в розмовах, з цього приводу, з батьками робив натяки, що він, мовляв, перепрацьований, і потребує відпочинку на селі. Довелося запросити цього хабарника з дружиною на паротиждневу гостину у лісничівку в Приворотті. Вони були у нас двічі, виявилися нахабними і вибагливими,

не згадуючи про те, що в їхній присутності треба було рахуватися з кожним словом і вчинком. Були тяжковатими для нас „гістьми”! Але після того сестри, на диво, почали отримувати відзначення за російську мову, — отже ціль була досягнута!...

При тому ми пізнали студента, молодшого брата о. Бусигіна. Він згодом став нам у пригоді в підготовленні мене з грецької і латинської мов для можливого вступу в університет після закінчення Комерційної Школи.

З жидами ми мали тільки ділові взаємовідносини, продаючи щороку зерно й інколи сад, або полагоджуючи закупи й різні замовлення поза нашими околицями в м.м. Рижанівці, Звенигородці, або Тальному. По навколишніх селах жидів майже не було.

Винятком було моє приятелювання в клясі зо шкільним товаришем — Атласом, жидівського походження. Його батько мав невеличкою млина у Звенигородці. Хлопець ніколи поза містом не бував. Я запросив його, в порозумінні з батьками, на пароденну гостину в лісничівку. Атлас був вдоволений, все тут його дивувало й цікавило. Ми ходили по лісі й на дальші прогулянки. Між іншим, відвідали одну з лісових „шкілок”. Я йому показав малі деревця, що були вирощені з насіння різних порід дерев, що їх потім розсаджувалося по лісі. Коли дійшли, з черги, до жолудів, і він побачив маленькі, ще немічні, дубочки з них та довідався, що з часом вони виростуть у величаві й могутні дуби, то він тому не повірив, твердячи, що це неможливо, що би з жолудів виростили дуби. На всі мої докази він лише недовіриливо хитав головою і відповідав, що я кепкую з нього! Ми тоді перейшли були з п'ятої в шесту клясу, і ботаніку вже мали поза собою! Він від'їхав до Звенигородки, дякуючи за гостину, і з переконанням, що я з нього глузував!...

Усі ці взаємини, події, виїзди й приїзди перепліталися серед буднів лісничівки постійною й сезонною працею в садку і в полі, призначеному нам, особливо у жнива та в молотьбу. Батьки у своїй дбайливості за дітей не дозволяли нам займатися фізичною працею, твердячи,

що ми не призначені для того та наказуючи нам вчитися й відпочивати, бо вони й наймити є для того, щоб у майбутньому нам поводилося краще, ніж їм...

Я не погоджувався з цим, і постійно виломлювався з-під їхнього догляду й наказів, приглядаючись або беручи посильну участь у різних хатніх і польових роботах. У садку помагав збирати овочі з дерев, ягоди з кущів, в городі копати моркву, бараболю та червоні буряки й обрізувати їх. У полі згрібав збіжжя та пашню, пробував в'язати їх у снопи, подавав на гарби й їздив на тік, де вкладалися скирти.

Але особливою подією для всієї родини кожної осені була молотьба. Батько винаймав машину-молотарку з Попівки на 2-3 дні, що перебивала пшеницю й пашню (овес, ячмінь, просо). Жито згодом молотили ціпами, бо солома була потрібна на кулі. Молотили кіньми у три пари, з погоничами. Від керату йшов вал з кулаками до маховика, що з машиною був сполучений шкіряним пасом. При ній працювали барабанщик, яким був власник машини і його помічник, поперемінно. По правій руці барабанщика був стіл, на який скидали снопи. Підручна дівка ножом розрізувала, і розстеляла сніп по столі, звідки барабанщик безпереривно брав жмутами й сунув у барабан машини, що зі страшною швидкістю й галасом молотив всунуте. Солома струсом виходила з другого кінця машини на елеватор, який виносив її на стирту, де порядкували парубки. Полова з зерном падала на низ машини на інші струси й відходила геть, а зерно опадало далі й цюрком сипалося з боку машини в мішки. Воно не цілком було чисте, і в клуні дівчата провіювали його на ручних віялках. Після того зерно зсипали на купи, а як обсохло, то переносили в комору, або насипали в мішки, за вагою, на продаж.

В останньому випадку, вже від 1911-12 років, на зерновому ринку настали великі зміни. Поруч пшениці, що йшла за кордон переважно через Одесу, зріс попит на горох. Ціни на нього росли вгору аж до 1,25 рубля й ви-

ще за пуд. Засів гороху, поруч з цукровим буряком, став витісняти інші польові культури. Жиди поспішно скуповували горох і відправляли його в Німеччину. Його вживали на масовий виріб консервів зо свинячим мясом. Це свідчило, як казали, про підготовку до війни!...

У молотьбі брали участь, крім барабанщиків, біля 20 робітників-парубків і дівчат. Працю виконували поспішно, в напруженні, щоб устигнути за машиною, яка молотила 30-35 кіп денно. Молотильникам мама з кухаркою на полудень варили борщ з м'ясом та частувала їх горілкою. Під час молотьби я був скрізь і при всьому...

До того роду господарських праць згодом дійшли й зарібкові. Лісництво, дбаючи про боротьбу зо шкідниками лісу, давало козакам дрібні винагороди за нищення їх. На доказ вони приносили відтяти дзьоби, носи, тощо. Я, мавши рушницю, почав брати участь в цій нищівній діяльності, і так заробляв собі по кілька рублів на рік.

Коли я вже був у старших клясах, трапилася в праці маляра при значкуванні ревірів якась перерва. Тоді батько тимчасово доручив мені, за платню, малювати числа на стовпчиках. Таким способом за літо я трохи заробив.

Наявність власних зароблених грошей розвинула в мені не тільки вдоволення, але й порив до більших заробітків, незалежності та бажання допомогти батькам у турботах за моє утримання.

Ідучи в школі в ряді кращих учнів впродовж шостої й сьомої кляс, я зайнявся підучувати слабших учнів, і на цьому заробив значно більше; отже справив собі за власні гроші новий мундир і пальто. Кінчавши школу влітку 1912 року, я мав у кишені біля 10 рублів золотом.

Згодом, після заснування Жіночої Гімназії, в Звенигородці, в ній стали вчитися обидві мої молодші сестри. Батьки неспроможні були утримувати аж трьох нас на платній „станції”, і тому найняли окремих дім у Звенигородці. Мати переїхала з нами до міста й відкрила пенсіон для учнів і учениць. Батько раз на тиждень приїздив до

нас з лісничівки у відвідини й з харчами. Ведення учнівського пенсіонату давало нам змогу продовжувати досить коштовну, на ті часи, науку. На цій „станції”, за дозволом шкільної влади, бувало нас біля 10 осіб: у гімназію ходили мої обидві сестри — Софія й Галина, зо своїми товаришками — Зіною Гончаренко і Ж. Х. До Комерційної Школи ходили: я, мій двоюрідний брат К. Биковський, Ол. Вишневський, Гончаренко (брат Зіни) і Пясецький (син священника з с. Попівки). Інколи бувало нас і більше. Так продовжувалося аж до літа 1912 року включно.

З тих часів датується й моє чергове юнацьке „закоханя”. На цей раз то була згадана Ж. Х., гімназистка й подруга моїх сестер, яка мешкала в нашому пенсіонаті. Вродлива шатенка, з довгими косами, здібна, спокійної вдачі, інтелігентна, одночасно й скромна, вона була одною з кращих учениць гімназії. Походила з бідної української урядничої родини на далекій провінції. Одна з її сестер була черницею. Взаємна прихильність відчувалася кожночасно в розмовах і співзвучності наших думок та почувань. Ми бачилися майже щоденно впродовж шкільного року, бо на вакації вона завжди виїздила до своєї рідні. Після закінчення гімназії почала вчителювати на Звенигородщині, і так стала „на власні ноги”. Я ж усе ще був „вічним студентом”, який не знав, чого він, властиво, хоче. А до того, „ще й власного хліба не мав!” Ці розходження в положенні й у стремліннях охолодили наші взаємини. Під час останньої зустрічі в Звенигородці (тоді я вже був студентом) на яку ми йшли з давніми юнацькими почуттями й надіями, виявилось, що я не міг бути „парою для неї! Ми з сумом розійшлися в різні сторони. Згодом я облишив вищі студії і подався на війну. Вона далі вчителювала і згодом вийшла заміж за народнього вчителя, товариша по праці, мала дітей, розтовстіла....

Другою подією в старших клясах школи було моє захоплення гіпнотизмом. Дбавши за своє всебічне вдосконалення й успіх в науках, я зайнявся поліпшенням своєї

пам'яті мнемотехнічним способом. Одночасно розвивавши техніку зосередження думок і силу волі, натрапив у часописах на оголошення про продаж у Москві підручників гіпнотизму професора Ля Мот Седжа. Завданням цієї галузі параспсихології було не тільки пізнання затаєних у людині сил, але й плекання їх в прикладних цілях для медицини, педагогіки, збільшення впливу на оточення, осягнення успіху в житті і т. д. Це зацікавило мене, і я виписав усі ті підручники. У відповідь отримав тільки його першу частину. У ній було зазначено, що другу частину висилається лише після засвоєння першої і складення відповідного іспиту, тому що зміст її може стати небезпечним для мене й мого середовища.

Це ще більше заохотило! Я став пильно й поступово виконувати всі вказівки та вправи приписані в розділах першої частини підручника. Вони вели до скріплення волі через удуховлення людини. Я обмежив свою харчову дієту та упростив спосіб життя. Увесь заглибився в шкільну науку, зосереджував свої думки та посилював бажання й волю. Врешті, по кількох місяцях був у стані приступити до початкових гіпнотичних вправ. Як медіум для цього вживав дівчат з-поміж свого середовища мого віку, зо слабшою силою волі.

Деякий час усе йшло як слід. Але одного разу взяв мене сумнів: чи справді я досягнув такої вмільости, і чи мої медіуми, бува не обманюють мене? Щоб перевірити той сумнів, я вибрав для досвіду старшу за мене панночку Х., сестру економа з Попівки, яка тоді мешкала на іншій „станції”. Я вмовив у неї, що не може розняти складених рук, а сам подався геть. У такому стані вона перебула цілу добу. Спроби інших осіб розняти її руки не вдавалися. Зчинився скандал і нарікання, що я скалічив дівчину на все життя. Звернулися до моїх родичів з претенсією й вимогою рятувати бідну дівчину. Указаним, у таких випадках способом, я розняв її руки, і справа скінчилася щасливо. Але після того батьки рішуче заборонили мені надалі займатися гіпнотизмом, а моє оточення вже не погоджувалося бути жертвами моїх вправ...

Позагородські учні у Звенигородській комерційній школі переважали міських не тільки чисельно, але подекуди й віком. То були переважно старші учні. Вони здебільшого походили з українського довкілля, жили його звичаями, говорили українською мовою, і переносили рідну мову й той дух до школи. Своїм авторитетом і настановою серед учнів вони витворювали в школі українську атмосферу. Цьому сприяла та обставина, що й „вулиця” говорила по українському. Жиди й поляки у своїх родинях і між собою говорили по своєму, але всі вони знали й українську мову. Російська мова вживалася тільки в класі, під час викладів. Але поза класою, по коридорах, на площі для ігрищ, по за школою всевладно панувала українська мова; вона була зрозумілою всім, і нею всі послуговувалися.

Учителі, за малими винятками, толерували такий стан справи, бо він був цілком природній. Вчителі українського походження в школі офіційно розмовляли російською мовою. Але коли від учнів, поза класою, інколи отримували відповіді українською мовою, то не дивувалися. Деякі з них ще далі йшли у своїй „ліберальності”, і, не робивши з того ніяких „українських історій” самі також переходили, в цілях ясности, з співрозмовником поточно на українську мову.

З-поміж них найбільшою поступовістю в цьому відношенні відзначався вчитель загального й російського письменства — Юрій (Георгій) Хведорович Волков (Вовк), українець. Він, як було вже згадано, був сином українського професора Хведора Кіндратовича Вовка, відомого антрополога з Петрограду. У родині цього професора розмовляли поукраїнському. Отже, і в численній родині нашого вчителя, Юрія Хведоровича, також чулося українську мову. Викладавши історію загального й російського письменства, він не щадив, де слід було, критичних завваг про те останнє, й одночасно давав орієнтаційні відомості про українське письменство. На цю тему він розмовляв з учнями й поза школою. Мав досить засібну

власну книгозбірню, необхідну для його викладів, де були й українські книжки. Був товариським у взаємовідносинах з учнями, був „своєю людиною”, і охоче позичав ті книжки учням і знайомим.

Його особистий українізаційний вплив на учнів скріплювався тією обставиною, що він мав українське „запілья” — звязок з українським тереном повіту. Його старший брат був службовцем у маєтку Семиренка. Був він одружений з селянкою — Анною Прокофієвною, особою винятково здібною. Після одруження вона власними зусиллями, шляхом самоосвіти, склала матуру, грала на фортеп'яні і досить добре малювала. Була, як і її чоловік, свідомою українкою. Дала йому двох синів, яким передала своє національне наставлення й здібності. Обидва вони вчилися, разом з мною, в молодших класах Комерційної школи, і були „на станції” у свого дядька — Юрія Хведоровича Вовка. Поза тим, приблизно з тих же околиць походили два брати — Володимир і Микола Єфімові. Їх батько, з походження москаль, з часом став „місцевим”, а сини вже були свідомими українцями. Вони також училися в Комерційній школі і належали до близького оточення Юрія Хведоровича. До цієї групи належав також і Володимир Дубов, мій однокласник.

Усі згадані українські родичі Юрія Хведоровича та його близькі знайомі постійно жили або бували в нього, приїздили або від'їздили до себе на село. Особливо нам „близькою” була, поза Юрієм Хведоровичем, постать Анни Прокофієвни зо всіма легендами зв'язаними з нею. Той гурт довкруги Юрія Хведоровича побільшувався „знайомими їхніх знайомих” та близькими до нього учнями, до яких і автор цих спогадів мав щастя належати. Поволі створювалася досить значна група взаємна зичливих і однодумно настроєних осіб, що перебувала під постійним (майже впродовж пяти-шести літ) благодійним педагогічно-українським впливом Юрія Хведоровича та його середовища. Український вплив через молодших і старших учнів-українців, членів цієї групи, просякав у за-

гальну масу учнів. Тут разом із співзвучними їм через українське походження і настроям учнями він скріплював вищезгадану стихійну українську атмосферу в школі.

Наслідком цього перший випуск учнів у 1911 році і другий у 1912 р. дав з-поміж українського складу учнів ряд національно свідомих українців, наставлених працювати, після закінчення школи, в різних ділянках життя виключно для добра України.

Перед у тому, як і попередньо, вели колишні „дружоклясники”. Частина їх вступила на вищі студії до Київського комерційного інституту. До них належали: Піщаленко, Ковтуненко, Рудченко й інші. Інша група подалася аж до Петрограду. Пахлов, за порадою і зв'язками Юрія Хведоровича, вступив в університет, де став близькою людиною в родині професора Х. Кіндратовича Вовка і допомагав йому, разом з іншими, в науково-дослідчій праці. Микола Єфімов записався на Механічний Відділ Політехнічного інституту. Студіювавши, всі вони одночасно брали діяльну участь в українському національно-громадському житті в тих містах.

Другий випуск, 1912 року, до якого і я належав, пішов їх слідами. Наприклад, П. Височанський, В. Дубов, В. Єфімов, Петров, Харченко й інші подалися до Києва в Комерційний інститут. Я, в супроводі М. Єфімова, виїхав до Петрограду, де вступив на Металюргічний відділ Політехнічного інституту. Слідом за своїми старшими товаришами, ми студіювавши, також включилися в „підпільний” тоді український рух у цих містах.

Час ішов!...

Дехто вчився, і встиг закінчити вищу освіту та приступити до праці на відповідних становищах (Височанський, Дубов і інші).

Дехто, головно через родинні та інші обставини, не довчився, залишив студії, і пішов на заробітки (напр., Петров і інші).

Дехто в міжчасі помер, як ось Рудченко. Цікава постать! Бідний селянський син, батьки його померли,

дядько пригорнув сироту. Тут він працював у сільському господарстві, скінчив початкову школу й хотів далі вчитися. Але зловредний дядько не годився на це, заганяючи його до плуга... Тоді він утік з дому, прибився до Звенигородки, вступив відразу до другої кляси Комерційної школи, і з великим трудом зароблявши (переважно лекціями) та при допомозі громадянства, з відзначенням закінчив її на початку літа 1911 року. Був з вигляду атлетом, мав надзвичайне здоров'я, був не обияк загартований, завжди спав, навіть зимою, при відкритому вікні, хліб їв тільки з висівками і т. п. Восени того ж року подався до Києва і вступив у Комерційний інститут. Вчився, здобувавши різними шляхами засоби для існування. Між іншим, скуповував молоко в околицях Києва і носив його продавати в місто. Одного разу, під час цієї праці, застудився, дістав запалення легенів і відійшов від нас...

Але найбільше спустошення в рядах колишніх вихованців Звенигородської комерційної школи вчинила світова війна 1914-18 рр. Наскільки мені відомо, були покликані до російського війська обидва брати Єфімові, Харченко, Гончаренко, Биковський і інші. Їхні студії були перервані!...

Аж настала славна доба 1917-20 років. Бурхливо прокинувся український національний рух. Започаткувалося державне відродження України... Колишні абсолюенти Звенигородської комерційної школи взяли в тому чині діяльну, а іноді й провідну участь в різних ділянках національно-державного будівництва.

Ковтуненко зайняв у самоврядуванні в Києві чільне становище в губерніяльному земстві. Піщаленко подався до Звенигородки, і став там одним з керманічів повіту. Одночасно почав видавати часопись „Звенигородську Думку”. Пахлов вернувся з Петрограду, і також включився в працю оновленого Звенигородського самоврядування. Вони обидва були постійними жителями міста Звенигородки.

Микола Єфімов, військовий старшина російської ар-

мії, який був тоді на фронті, одним з перших зголосився до українського війська, був приділений до інженерних військ УНР, де очолював як фахівець-механік, потяг-майстерню. Володимир Єфімов у міжчасі попав у німецький полон, і вернувся до Києва військовим старшиною в Дивізії Синьо-жупанників до розпорядимости української влади.

Володимир Дубов успішно почав працювати на кооперативній ниві. Але найбільше виявив себе Павло Височанський, мій колишній однокласник, родом з села Окнино, Звенигородського повіту. Він походив з бідної родини, був дуже здібний, закінчив школу в 1912 році з нагородною золотою медалею. Восени 1912 року вступив у Київський комерційний інститут, закінчив його з відзначенням. Після того став на кооперативну працю на Полтавщині, згодом був одним з керманічів Дніпросоюзу й Вукоспілки в Києві. Одночасно він викладав у кооперативному інституті й опубліковував низку праць з цієї ділянки.

Льва Биковського російська революція від лютого 1917 року застала на російсько-турецькому фронті, в м. Трапезунті, в Туреччині. Тут він відіграв організаційну роль в українському громадському й військовому житті. Вернувшись навесні 1918 року з фронту, спочатку займав провідне становище в українському видавничому товаристві „Друкарь” у Києві, а потім перейшов на бібліотекарювання у Національній-Всенародній бібліотеці при Всеукраїнській Академії Наук.

Бравши діяльну участь в організуванні українського національно-державного життя по місцях у Звенигородщині та в центрі — Києві, а потім на фронтах українсько-московської війни, вихованці Звенигородської Комерційної школи ділили зо своїм громадянством, урядом і військом усі радощі й турботи тих часів. Отже їхня спільна доля, хоч і різноманітна, була така, як і всього українського національно державницького зриву, звойованого й придушеного червоним московським переможцем, який і тепер покищо є окупантом України.

Наприклад, Ковтуненко, в міжчасі, переїхав з Києва до Звенигородки. Став працювати в повітовому самоврядуванні. Під час одної з подорожей по повіті в службових справах його вбили большевики. Він осиротив дружину й дитину.

Доля Пахлова була подібна, — також під час об'їзду повіту.

Володимир Єфімов помер у Києві на якусь хворобу, залишивши дружину й двоє дітей.

Павло Височанський був репресований большевиками; від 1930 року його доля не відома

Микола Єфімов, який воював у рядах армії УНР восени 1920 року вийшов з військом на еміграцію в Польщу, де згодом покінчив самогубством.

Юрій Вовк опинився на еміграції в Чехословаччині, від 1923 року, деякий час проживав у Празі, недавно помер. У міжчасі він став відомим малярем і графіком, спеціалізувався у книжковій графіці, ілюстраціях та листівках для українських та чеських публікацій.⁶⁾

Лев Биковський опинився на еміграції від осені 1921 року, від літа 1948 року перебуває в ЗДА. Працював у бібліотекарстві й науково-організаційно як книгознавець, бібліограф, автор низки праць з цих ділянок, а згодом став членом-кореспондентом Української Вільної Академії Наук в ЗДА.

Володимир Дубов загнався аж в Австралію. У міжчасі став діяльним на літературному полі.

Про інших, згаданих в цих спогадах, відомостей не маємо.

У кінці літа 1917 року, й навесні 1918 року авторові цих рядків довелося побувати в Звенигородці й відвідати свою колишню „Альма Матер”. Вона ще частково функціонувала, але все в ній вже було чуже для мене! Директором школи був вищезгаданий вчитель російської історії — Вісельников, російський патріот... Одним з вчителів був Фунек Сітницький, колишній наш „другокласник”, поляк. Навчання по-давньому велося російською мовою. Це

в той час, коли українська національна стихія бурхливо розвивалася навкруги! Коли на Звенигородщині від квітня місяця 1917 року організувалося Вільне Козацтво⁸⁾! Я вніс відповідну скаргу до місцевого самоврядування. Вислідів не знаю...

У скорому часі навчання в школі й так було перерване, бо німці зайняли її будинок під касарню для свого війська. Згодом, мав відомости, що після запанування в Україні советського окупаційного режиму в будинку містилися дві публічні школи, стандартно організовані за советською системою виховання й освіти.

З поданого нарису про Звенигородську комерційну школу і пов'язаних з нею споминів, видна та роля, яку вона відіграла в процесі нашого національно-державного відродження. З неї вийшли, в скромних розмірах, кадри національно-свідомих діячів. Але ж подібних установ та інших осередків були сотні, або й більше, по всій Україні. Лише завдяки їхній, невидимій у ті часи, виховній діяльності станули до праці, в відповідний час, численні лави національно свідомих працівників. Вони здебільшого, хоч і не були галасливими політиками, винесли на собі весь тягар обов'язків і праці в організуванні та функціонуванні адміністративного апарату відродженої Української Держави — по місцях і в столиці. Завдяки їхній переважно відданій муравлиній праці наше національно-державне відродження прийняло такі значні розміри й розгорнулося в таку величну дієву картину, що вона заповнила одну з кращих сторінок історії України.

Тому, гадаю, дослідження того роду огнищ поокремо, і у всій їх масі, де кувалася наша майбутність, хоч би навіть у виді спогадів, може допомогти причинно пізнати й зрозуміти той історичний процес, який відбувся на наших очах і в якому ми нещодавно брали безпосередню, або посередню участь.

У даному випадку, поверхово описаному, вихованці Звенигородської комерційної школи — українці, які походили з глибин українського народу і пройшли через ту

школу, вийшли звідти національно свідомими. Вони не зрадили Батьківщини! Виконали свій обов'язок по відношенні до неї. Віддано працювали для добра України. Деякі з них, як то я представив, на часткових прикладах, склали за це свої голови! Інші не вгнутими пішли на вигнання з українськими національно-державницькими ідеалами у своїх серцях, зачатки яких вони винесли з цієї назверх зрусифікованої школи.

ПРИМІТКИ:

0. Див. Проф. М. Грушевський — З історії релігійної думки на Україні, 2-ге вид. Мюнхен 1962, стр. 112.
1. Звенигородка — Гасло в ЕУ, II, сторн. 766.
2. Мирний — Див. спогади В. Щербаківського, друквані в місячнику „Визвольний Шлях”, Лондон, за 1962-63 рр.
3. Вязлов, Андрій — Див. гасло в ЕУ, I, сторн. 331.
4. Вовк, Федір — Див. гасло в ЕУ, I, сторн. 294.
5. Височанський, Павел — Див. гасло в ЕУ, I, сторн. 258.
6. Вовк, Юрій — Див. гасло в ЕУ, I, сторн. 295.
7. Биковський, Лев — Див. гасло в ЕУ, I, сторн. 122.
8. Вільне Козацтво — Див. гасло в ЕУ, I, сторн. 281; Див. — „Мала Укр. Енци.”, кн. II, 1958, сторн. 169.
9. З попередніх дослідів у цій справі — див. „Яр. Пастернак”, Археологія України. Торонто 1961, сторн. 169.

